

The background of the cover is a mosaic depicting the Resurrection. In the center, Christ, with a halo and wearing a white robe, stands within a semi-circular mandorla decorated with gold stars. He holds the hand of a man in a blue robe on the left and a woman in a red robe on the right. To the left, an angel with a halo and wings is visible. To the right, another figure is partially seen. The scene is set against a dark blue background with gold leaf accents.

IOANNIS KOUKOUZÈLIS

Le Maïstor Byzantin

Ἡ ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ

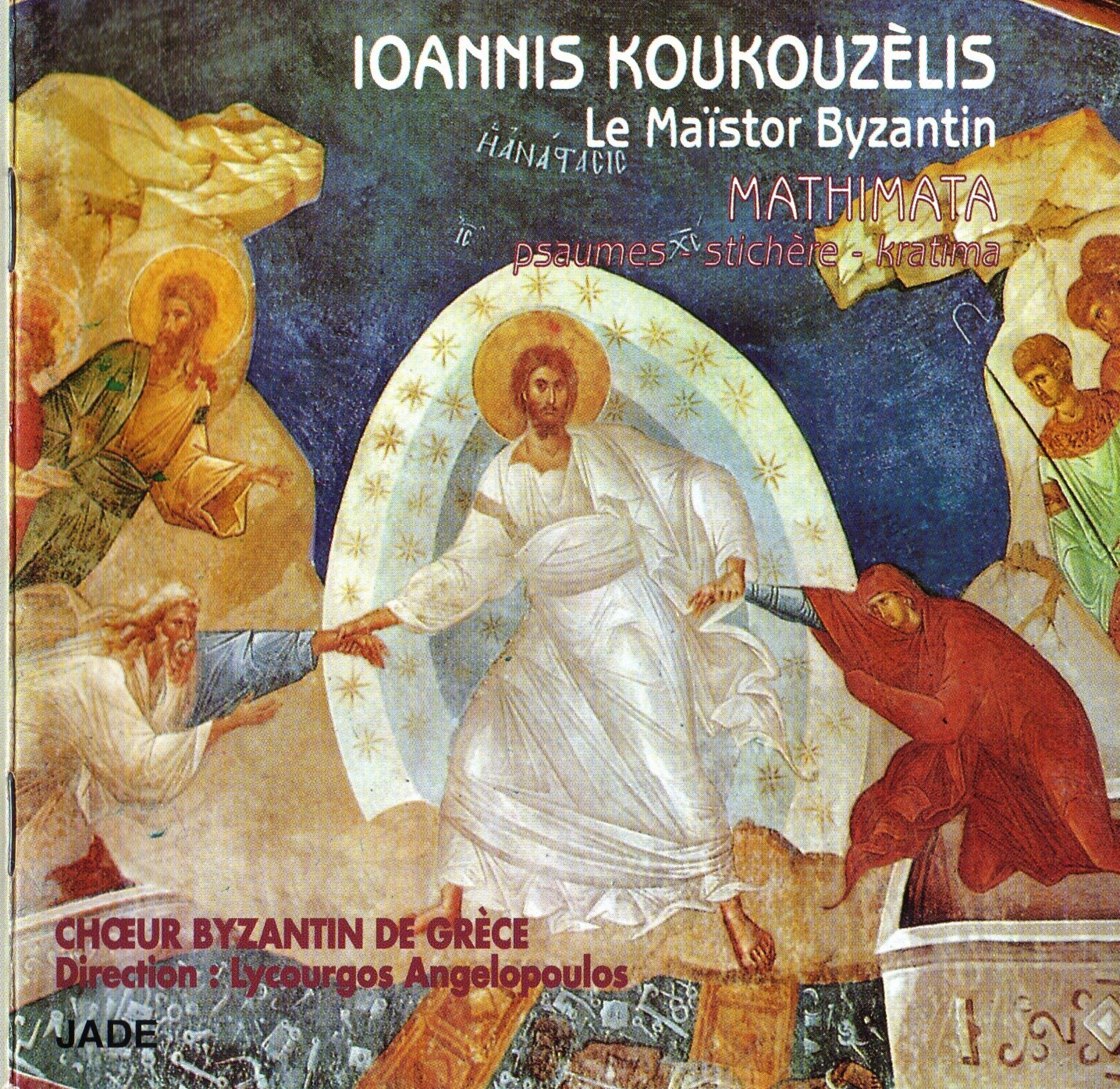
MATHIMATA

psaumes ^{xcv} stichère - kratima

CHOEUR BYZANTIN DE GRÈCE
Direction : Lycourgos Angelopoulos

JADE

Ioannis KOUKOUZÈLIS
Manuscrit 165 (15es)
Monastère de la
Grande Lavra, Mont Athos
Photo : Hubert de Fraysseix

IOANNIS KOUKOUZÈLIS
Le Maïstor Byzantin

ΗΑΝΝΑΤΑΚΙΟ

MATHIMATA

psaumes - stichère - kratima

CHŒUR BYZANTIN DE GRÈCE
Direction : Lycourgos Angelopoulos

JADE

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΟΡΩΔΙΑ
Διευδύνει ο ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ
Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΪΣΤΩΡ

1. "Τότε λαλήσει πρὸς αὐτοὺς ἐν ὀργῇ αὐτοῦ" Τό α' ἡμιστίχιο τοῦ 5ου στίχου τοῦ 2ου ψαλμοῦ. Ἦχος πλάγιος τοῦ τετάρτου. Μονωδία: Ἡλίας Φραγκάκης, Κωνσταντῖνος Ἀγγελίδης. 08:16
2. "Τοὺς ὀδόντας αὐτῶν βρύξει καὶ τακήσεται" Μέρος τοῦ στίχου 10 τοῦ ψαλμοῦ 111. Ἦχος τέταρτος (ἅγια παπαδικός). 06:21
3. "Φρούρησον πανένδοξε..." Στιχηρὸ καλοφωνικὸ γιὰ τὴν ἐορτὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (26 Ὀκτωβρίου). Ἦχος πλάγιος τοῦ δευτέρου. Μονωδία: Κωνσταντῖνος Ἀγγελίδης, Δημήτριος Ζαϊτίδης. 18:11
4. "Εὐλογήσατε τὸν Κύριον..." Στίχος τοῦ Λατρινοῦ πολυελέου γιὰ τὴν ἐορτὴ τῶν ἁγίων Ἀρχαγγέλων. Ἦχος πρῶτος. Μονωδία: Ἀναστάσιος Μεντάκης. 07:00
5. Κράτημα, ἦχος πλάγιος τοῦ τετάρτου. 32:30

Ὅλα τὰ μέλη τοῦ περίφημου Βυζαντινοῦ μαῖστορος Ἰωάννη Κουκουζέλη εἶναι ἀνέκδοτα καὶ ἔχουν ἐξηγηθῇ (ἀρχές 19ου αἰ.) ἀπὸ τὸν Χουρμούζιο, Χαρτοφύλακα τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως) (†1840). Με τὴ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος "Ἀλέξανδρος Σ. Ὠνάσης" πραγματοποιεῖται ἡ μελετὴ τῶν ἔργων τοῦ Μαῖστορος στὴν ἐξήγησιν τοῦ Χουρμούζιου ἀπὸ τὸν Λυκούργο Ἀγγελόπουλο, τὸν Γ. Κωνσταντῖνου καὶ τὸν Κ. Ἀγγελίδη.

ΒΙΟΣ καὶ ΕΡΓΟ

Μία ἀπὸ τίς μεγαλύτερες προσωπικότητες τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς εἶναι ὁ Ἰωάννης Μαῖστωρ Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης. Χαρακτηρίζεται

ὡς "ἡ δεύτερη πηγὴ" τῆς Ἑλληνικῆς μουσικῆς, μετὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό. Ὑπῆρξε ὑμνογράφος, συνθέτης, μαῖστωρ στό Ἱερό Παλάτιο, καὶ θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς, καὶ τὰ ἔργα του θησαυρίζονται στὰ χειρόγραφα ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα δύο ἐπίσης μεγάλοι μουσικοὶ ὁ Λαμπαδάριος Μανουὴλ Δούκας ὁ Χρυσάφης, καὶ ὁ Γρηγόριος Μπούνης ὁ Ἀλυάτης, σέ θεωρητικὲς διδασκαλίες τοὺς χαρακτηρίζουν μέ ἀκρίβεια τὸ ἔργο τοῦ Κουκουζέλη. Τὰ κείμενα αὐτά, σέ συνδυασμὸ μέ τὴν πλουσία σέ συνδέσεις τοῦ Κουκουζέλη χειρόγραφη παρά-δοση, μας βοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε σαφῆ γνώμη γιὰ τὸ ἔργο του. Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ πού ὁ ὑμνογράφος-μελωδὸς ἔχει ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὸν συνθέτη πού εἶναι ταυτόχρονα καὶ ψάλτης. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν μεγάλων μαῖστόρων, ἐπιφανὲς ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων εἶναι ὁ Κουκουζέλης.

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ μουσικὴ φτάνει στό ἀποκορύφωμα τῆς μεγάλης τέχνης. Τὸ ὕφος γίνεται μελισματικὸ καὶ δημιουργεῖται τὸ καλοφωνικὸ εἶδος μελοποιΐας μέ τίς ἐκτεταμένες συνδέσεις. Οἱ συνδέσεις αὐτὲς ἔχουν ποιητικὰ κείμενα πού γράφουν εἴτε οἱ ἴδιοι οἱ μελοποιοὶ εἴτε ἄλλοι ποιητὲς. Οἱ ἀ ν α γ ρ α μ μ α τ ι σ μ ο ἱ εἶναι ἐκτενεῖς συνδέσεις στίς ὁποῖες παρατηροῦμε μιὰ ἀναδιάρθρωση τῶν φράσεων τοῦ ποιητικοῦ κειμένου ἐνός παλαιότερου ὕμνου μέ τὴν προσθήκη καὶ νέων φράσεων, τίς ἐπαναλήψεις μερικῶν φράσεων συνδεδεμένων μεταξὺ τοὺς μέ τίς λέξεις "λέγε" καὶ "πάλιν", ἀκόμα καὶ μέ τὴ χρησιμοποίησιν νέου ποιητικοῦ κειμένου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ δημιουργοῦνται καὶ τὰ κ ρ α τ ῆ μ α τ α. Εἶναι ἐλεύθερες συνδέσεις μέ διάφορες συλλαβὲς ὅπως τε-ρι-ρεμ, νε-νε-νά καὶ ἄλλες στὴ θέσιν τοῦ κειμένου. Κατὰ τὴν ἑξοχὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία πού δίνει ὁ ἐπιφανὲς λόγιος τοῦ 17ου αἰ., Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γεράσιμος Βλαχὸς ὁ Κρῆς, ἡ ὑπαρξὴ τῶν συλλαβῶν αὐτῶν στὴ θέσιν τοῦ κειμένου δημιουργεῖ μιὰ ψαλμωδία ἀνάλογη μέ τὴν ἀκατάπαυστη ψαλμωδία τῶν ἀγγέλων στὸν οὐρανὸ (δίχως λόγια). Καὶ τοῦτο κατὰ τὴ συμβολικὴ

θεολογία, δέν θέλει νά δείξει ἄλλο, παρά τό ἀκατανόητο τῆς θεότητος. Ὁ συνθέτης καί ἐρευνητής Μιχάλης Ἀδάμης παρατηρεῖ πώς τά κρατήματα εἶναι τό ἀπόλυτον εἶδος μουσικῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

Ὁ Κουκουζέλης συνέθεσε μεγάλες καλοφωνικές συνθέσεις καί οἴκους γιά τόν Ἀκάθιστο ὕμνο. Σπουδαῖα εἶναι ἡ συμβολή του στή διαμόρφωση τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἐσπερινοῦ, τοῦ ὁρθρου, καί τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἐχει ἀναδειχθῇ ἐπίσης καί ὡς σημαντικός ὑμνογράφος. Ἡ μουσική τῶν ποιημάτων αὐτῶν, εἶναι περίτεχνη καί μᾶς δίνει ἔξοχα δείγματα τοῦ μουσικοῦ ὕφους πού δημιουργεῖται τό 14ο αἶώνα. Ἡ παρασημαντική του, διαφέρει ἀπό τήν προγενέστερη στήν ἀνάπτυξη τῶν σημαδιῶν τῶν μεγάλων ὑποστάσεων. Σημαντικό καί διαδεδομένο εἶναι τό θεωρητικό του ἔργο μέ τόν "τροχό", τή "Σοφωτάτη παραλλαγή" ἐνῶ μέ τίς μεθόδους γιά τίς θέσεις τῶν σημαδιῶν καί τήν καλοφωνία, μᾶς δίνει συγκεντρωμένες τίς ἐνέργειες τῶν χειρονομικῶν σημαδιῶν καί τῶν μουσικῶν θέσεων.

Οἱ μαρτυρίες γιά τή ζωή τοῦ Κουκουζέλη προέρχονται ἀφ' ἐνός ἀπό τά μουσικά χειρόγραφα καί ἀφ' ἐτέρου ἀπό τή "Διήγηση τοῦ βίου" τοῦ πού βρίσκεται γιά πρώτη φορά σέ χειρόγραφο τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα, τουλάχιστον δύομισυ αἰῶνες μετά τήν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ ὀνόματος τοῦ Κουκουζέλη στά χειρόγραφα (1302), καί δυστυχῶς μέ ἀποδεδειγμένως ἀναξιόπιστα σημεία.

Κατά τή "μυθολογία" τοῦ βίου ὁ Κουκουζέλης γεννήθηκε στό Δυρράχιο, ἀπό μητέρα βουλγαρικῆς καταγωγῆς, ἔμεινε ὀρφανός, εἶχε μεγάλο φωνητικό ταλέντο, σπούδασε σέ αυτοκρατορικό σχολεῖο στήν Κωνσταντινούπολη καί κάποτε πού γύρισε σπίτι του καί ἤκουσε τή μητέρα του νά θρηνῇ τόν ὀρφανό γιό της μέ βουλγαρικές λέξεις, ἐμπνεύσθηκε τόν πολυέλεο πού ὀνομάζεται "βουλγάρα". Ἀναφέρεται ἔπειτα στήν ἐγκαταβίωσή του στή Ἱ.Μ.Μ. Λαύρας, στά θαύματα τῆς Παναγίας πρὸς αὐτόν καί τέλος στήν κοίμησή του.

Μέ βάση λοιπόν τά "μυθεύματα" αὐτά τοῦ "βίου", Βούλγαροι ἐπιστήμονες ὀνομάζουν τόν Κουκουζέλη βούλγαρο, πατέρα τῆς βουλγαρικῆς μου-

σικῆς, τό μεγαλύτερο Δάσκαλο τῆς μουσικῆς στή Βουλγαρία κ.λ.π. Ὅπως θά δοῦμε οἱ ισχυρισμοί αὐτοί δέν ἀντέχουν σέ κανένα σοβαρό ἐπιστημονικό σχόλιο. Πολύ συνοπτικά ἀναφέρουμε τά πορίσματα τῆς νεώτερης ἐρευνας:

1) Κανένα πολυέλεο μέ τήν ἐπιγραφή "Βουλγάρα" δέ ἔχει γράψει ὁ Κουκουζέλης. Ὁ φερόμενος μέ τό ὄνομά του, ὑπάρχει στά χειρόγραφα τοῦ 14ου, 15ου καί 16ου αἰώνα ὡς σύνθεση τοῦ Ἰωάννου τοῦ Γλυκέως καί μόνο πολύ μετά τήν ἐμφάνιση τοῦ "βίου" παρουσιάζεται ὡς σύνθεση τοῦ μαῖστορος (ἀνύπαρκτη βέβαια). Μέ τό χαρακτηρισμό "Βουλγάρα" ὑπάρχουν στίχοι ἄλλων μελοποιῶν ὅπως τοῦ Δοκειανοῦ, τοῦ Γλυκεώτη τοῦ Δυσικοῦ, τοῦ Κλαδά καί τοῦ Ἀργυρόπουλου. Ὑπάρχει καί ἡ ἀποψη πώς ἡ χρήση τοῦ ὀρου αὐτοῦ καί σέ ἄλλες συνθέσεις, δέν ὑποδηλώνει ἐθνικό προσδιορισμό ἀλλά τήν ἐννοια τοῦ "κοινοῦ" ἢ τοῦ "λαϊκοῦ" ἀπό τή λέξη vulgus (γαλ. vulgaire).

2) Ὁ Κουκουζέλης εἶναι ποιητής καί ὅλο του τό ἔργο εἶναι γραμμένο στά Ἑλληνικά. Ἀρκετά ἀπό τά ποιήματά του ἔχουν γραφῇ στό γνωστό δεκαπεντασύλλαβο στίχο.

3) Ὁ "βίος" δέν ἀναφέρει πουθενά τό ὄνομα "Παπαδόπουλος" πού ὑπάρχει στά χειρόγραφα τοῦ 14ου αἰώνα (σκοπῶμεν ἄραγε;) ἐνῶ καί τό "Κουκουζέλης" εἶναι ὄνομα πολλῶν οἰκογενειῶν στήν Ἑλλάδα μέχρι σήμερα.

Ὁ μουσικολόγος Ἀνδρέας Ιακονίjevις ἀναφέρει ὅτι ἡ κωδικολογική παράδοση ἔρχεται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ ὅσα ἔγραψε ὁ ἄγνωστος βιογράφος τοῦ βίου καί υπογραμμίζει τό γεγονός ὅτι ὁ Κουκουζέλης δέν ἔχει γράψει ποτέ σέ παλαιοβουλγαρική γλῶσσα, συμπεραίνοντας ὅτι πιθανώτατα ὁ βιογράφος εἶναι καί ὁ κατασκευαστής τοῦ μυθοῦ περί "βουλγάρας".

Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν ἐρευνητῶν γιά τήν ἐποχή πού ἔζησε ὁ Κουκουζέλης ποικίλουν. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητές τοῦ αἰώνα μας τοποθετοῦν τήν ἀκμή του στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα. Διαφορετική ἐκτίμηση κάνει ὁ Δάσκαλος Σίμων Καρας πού ὑποστηρίζει μέ σοβαρές ἐνδείξεις ὅτι ὁ Κουκουζέλης ζεῖ πρὶν τό 14ο αἰ. (6 μισό 12ου αἰ.), καταρρίπτει τό "βίο" ὡς πρὸς τή "βουλγάρα" μέ ἀδιάσειστα στοιχεῖα, ἐπίσης ὡς πρὸς τή μοναχική ζωή τοῦ Κουκουζέ-

λη, παρατηρεῖ πῶς ὁ Ἰωάννης συγχέεται μέ τό Γρηγόριο Δομέστικο τῆς Λαύρας, καί θεωρεῖ σημαντική ἐνδειξη τῆς παλαιότητος τοῦ Κουκουζέλη τίς λέξεις "τοῦ πάλαι Κουκουζέλη" στόν Κώδικα 884 ΕΒΕ τοῦ ἔτους 1341. Ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης εἶναι ὁσῖος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί τιμᾶται τήν 1ην Ὀκτωβρίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΛΗ.

1. Τό α' ἡμιστίχιο τοῦ ψαλμικοῦ στίχου "τότε λαλήσει..." ἀνήκει στήν ἐνότητα τῶν στίχων τοῦ πρώτου καθίσματος τοῦ ψαλτηρίου, πού ψάλλεται στόν ἑσπερινό. Χαρακτηριστικό τῆς δομῆς τοῦ στίχου αὐτοῦ εἶναι ἡ πλατειά μελισματική ἀνάπτυξη τοῦ κεμένου καί ἡ μετά ἀπό αὐτήν ἐμπνευσμένη μελισματική ἐπεξεργασία τοῦ "Ἀλληλούϊα" σέ τρεῖς ἐνότητες. Τίς γνωστές συνδετικές λέξεις τῶν μελῶν "λέγε" καί "πάλιν" βρίσκουμε κί' ἐδῶ μεταξύ κεμένου καί πρώτου "Ἀλληλούϊα" ("λέγε") καί, μεταξύ πρώτου καί δευτέρου - τρίτου "Ἀλληλούϊα" ("πάλιν"), ὅπου κορυφώνεται ἡ σύνθεσις τόσο σέ ποικιλία ἐναλλαγῶν τῶν ἡχῶν ὅσο καί σέ διαστηματική ἔκτασις καί σέ μελωδικό πλοῦτο.

2. Στίχος πού ψάλλεται σέ μνήμες Ἀγίων. Εἶναι μέρος τοῦ στίχου 10 τοῦ ψαλμοῦ 111. Ἀρχίζει μέ μία σύντομη ἀλλά εὐρηματική σύζευξη τοῦ τετάρτου (ἁγία) στιχηρικοῦ μέ τόν τέταρτο (ἁγία) παπαδικό στή βάση τοῦ τελευταίου, μέ συνέπεια τή μετάθεσις τῆς βάσεως τοῦ μέσου τετάρτου (λεγέτου) ἐνα τετράχορδο πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ ἄμεση σχεδόν ἐπαναφορά στόν παπαδικό ἁγία καί στή συνέχεια ἡ πορεία μέσω πλαγίου τοῦ πρώτου, λεγέτου καί πλαγίου τοῦ πρώτου πρὸς τόν πλάγιο τοῦ τετάρτου ὅπου

καταλήγει ἡ πρώτη μουσική φράσις, δημιουργεῖ μία ἐντυπωσιακή εἰσαγωγή μέ τήν ὁποία ὁλοκληρώνεται τό κείμενο τοῦ ψαλμοῦ. Τά τρία "Ἀλληλούϊα" πού ἀκολουθοῦν ἀρχίζουν ἐξίσου ἐντυπωσιακά. Στήν ἐπταφωνία τοῦ πλαγίου τοῦ τετάρτου θεμελιώνεται νενανῶ (καί ἐπομένως στή βάση τοῦ τετάρτου παπαδικῶν θεμελιώνεται πλάγιος τοῦ δευτέρου). Μία δεξιοτεχνική φράσις πού δημιουργεῖ ἐπὶ τοῦ ἔσω τρίτου ἡχου ἕναν πλάγιο τοῦ τετάρτου χρωματικό, μᾶς ἐπαναφέρει στό διατονο ὅπου γνωστές μελωδικές γραμμές πού ἐναλ· λᾶσσονται στόν πλάγιο τοῦ πρώτου, στόν πλάγιο τοῦ τετάρτου καί στόν τέταρτο ὁδηγοῦν στόν τελευταῖο μέ μία χαρακτηριστική του κατάληξη.

3. Τό καλοφωνικό στιχηρό γιά τή γιορτή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶναι σέ ἡχο πλάγιο τοῦ δευτέρου. Τό κείμενο, μέ προσθήκη καί μερικῶν ἄλλων φράσεων, ἀποτελεῖται κυρίως ἀπό φράσεις τοῦ δοξαστικοῦ τῶν ἀποστίχων πού εἶναι ποίημα τοῦ Ἀνατολίου: "Φρούρησον πανένδοξε τήν σέ μεγαλύνουσαν πόλιν, ἀπό τῶν ἐναντίων προσβολῶν, παρρησίαν ὡς ἔχων πρὸς Χριστόν τόν σέ δοξάσαντα". Οἱ ἄλλες μελωδικές γραμμές μέ λίγες ἀλλά χαρακτηριστικές ἐξαιρέσεις τοῦ συνήθους τετρασήμου ρυθμοῦ, ὁδηγοῦν πολλές φορές ἀπό τό σκληρό χρωματικό τετράχορδο τοῦ πλαγίου τοῦ δευτέρου ἡχου στό συνημμένο διατονικό τετράχορδο τοῦ τετάρτου παπαδικῶν (ἁγία), στόν πρώτο τετράφωνο καί σέ σύντομες παρεμβολές πλαγίου τοῦ τετάρτου ἡχου, ἡ ἀκόμη καί σέ μία κατάληξη στή μεσότητα τοῦ πρώτου τετραφώνου, στό βαρύ. Σέ μία κορύφωσις τοῦ μέλους στόν τέταρτο παπαδικό (ἁγία), δημιουργεῖται ἡ γνωστή μουσική φράσις πού μπορεῖ νά ἀποδοθῇ ἀπό μία φωνή. Στό τέλος τοῦ μαθήματος μετά τό μικρό ἔξοχο κράτημα παρατηροῦμε τήν εὐρηματική ἀντίθεσις τῆς πενταφωνίας τοῦ πλαγίου τοῦ πρώτου ἡχου μέ τόν ἁγία καί τήν κατάληξή του στόν πλάγιο τοῦ δευτέρου μέ μία σύντομη φράσις πλαγίου τοῦ τετάρτου χρωματικοῦ ἡχου στή λέξη "δοξάσαντα".

4. Η σύνδεση ανήκει στη σειρά στίχων που καταχωρούνται στο Λατρινό πολυέλεο για όρισμένες μεγάλες έορτές και παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ομοιότητες δομής και μουσικών γραμμών. Αρχίζουν όλοι με τόν στίχο "εὐλογήσατε τόν Κύριον", και συνεχίζουν με κείμενο που αναφέρεται στη συγκεκριμένη έορτή. Η γνωστή λέξη "λέγε" αναδεικνύει δύο μουσικές ενότητες. Η πρώτη αναπτύσσεται στον έσω πρώτο ήχο κυρίως, με χαρακτηριστική στάση στην πενταφωνία του (πρίν από τό "λέγε"), και σύντομες παρεμβολές πλαγίου του τετάρτου, βαρέος και τετάρτου. Η δεύτερη εκτός από τη γνωστή φράση του τετάρτου ήχου που μπορεί να ψάλλεται μονωδιακά, αναπτύσσεται στον άγια αλλά και στον πρώτο τετραφωνο και ολοκληρώνεται με την καταληκτική φράση του "Άλληλούϊα" στον έσω πρώτο ήχο.

5. Τό κράτημα σέ ήχο πλάγιο του τετάρτου είναι μία επιβλητική και μεγαλοπρεπής σύνδεση. Βρίσκεται στον κώδικα 710 ΜΠΤ (μετά από άλλο όμόηχο κράτημα του Μαΐστορος που ονομάζεται "τό λεπτότατον") κι' έχει το χαρακτηρισμό "όμοιον του χορού". Η εκτενέστατη εισαγωγή που αναπτύσσεται στον πλάγιο του τετάρτου, στον πρώτο και στον βαρύ έχει συχνές αναφορές (καταβάσεις) στον αντίφωνο άγια. Η προετομασία για την ανάπτυξη μιας πλουσιωτάτης μελωδικής φρασεολογίας με νέα μελωδικά σχήματα γίνεται μεθοδικά και με βραδύτερη διαδικασία απ' ό τι σέ άλλα κρατήματα του Μαΐστορος, που δεν έχουν το χαρακτηρισμό του "χορού".

Όμως και όταν τό μέλος έχει πιά πλήρως αναπτυχθεί, κατά τη συνήδη τεχνική του Μαΐστορος -λόγου χάρη στον τέταρτο παπαδικό ή στον πρώτο τετράφωνο ήχο- οί αναφορές στον αρχικό ήχο επανέρχονται συχνά με γραμμές που προσφέρονται για μία από χορού απόδοση. Αποκορύφωμα του πλούτου των μελωδικών σχημάτων είναι λίγο πρίν τό τέλος ή διαδοχική μέ διάστημα δευτέρας ανάβαση των φθόγγων, μέ τετράσημους ρυθμι-

κούς πόδες, ως την έπταφωνία του πλαγίου του τετάρτου και ή τεχνικώτατη επιστροφή στη βάση του ήχου αυτού, που αποτελεί και τόν επίλογο της σύνδεσης.

Λυκούργος Αντ. Αγγελόπουλος

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ.

1. "Τότε λαλήσει προς αυτούς έν όργη αυτού, λέγε* άλληλούϊα* πάλιν* άλληλούϊα* άλληλούϊα".
2. "Τους όδόντας αυτού βρύξει και τακήσεται, άλληλούϊα".
3. "Φρούρησον πανένδοξε την σέ μεγαλύνουσαν πόλιν από των εναντίον προσβολών, παρρησίαν ως έχων, προς Χριστόν τόν σέ δοξάσαντα. Αοίδιμε Δημήτρίε, φρούρησον την σέ τιμῶσαν πόλιν, τους άνακτας συμμαχήσον, την πόλιν σου στερέωσον, τους σέ τιμῶντας εὐσεβῶς αοίδιμε Δημήτρίε
* κράτημα τε-ρι-ρεμ* παρρησίαν ως έχων προς Χριστόν τόν σέ δοξάσαντα".
4. "Εὐλογήσατε τόν Κύριον όν ύμνοῦσιν έν ύψίστοις χοροί των άρχαγγέλων* λέγε* δόξα λέγοντες Θεῷ τῷ έν Τριάδι άλληλούϊα".

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΟΡΩΔΙΑ

Ιδρύθηκε τό 1977 από τόν Λυκούργο Αγγελόπουλο και τους συνεργάτες του, με σκοπό τη μελέτη και παρουσίαση της Βυζαντινής όπως έφτασε ως τις μέρες μας μέ τη γραπτή και προφορική παράδοση. Στα 18 χρόνια της δράσης της έχει πραγματοποιήσει πάνω από 500 συναυλίες, λειτουργικές και άλλες εκδηλώσεις στην Ελλάδα και σέ 18 Χῶρες της Εύρώπης, της Αμερικής, της Ασίας και της Ανατολικής Μεσογείου (ανάμεσά τους και οί άγρυπνίες στην Ι.Μ.Σινά (1983), στην Κολωνία (1985), στην Ι.Μ.Μεγά-

λου Σπηλαίου (1987), στην Ι. Μ. Βατοπεδίου (1992) και στον Ι. Ν. Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (1993) που μεταδόθηκαν ραδιοφωνικά). Έχει ηχογραφήσει στους μεγαλύτερους ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς της Ευρώπης, έχει εκδόσει κασέτες με βυζαντινή μουσική, έχει λάβει μέρος στην πρώτη εκτέλεση του έργου σύγχρονης μουσικής του Μιχαήλ Αδάμη "Ροδανόν" και έχει παρουσιάσει αποσπάσματα αρχαίας μουσικής και παλαιορωμαϊκού μέλους. Από το 1990 άρχισε την ηχογράφηση και έκδοση των έργων του μεγάλου Βυζαντινού Μαϊστορα Ιωάννη Κουκουζελή. Συμμετείχε επίσης στα Φεστιβάλ Αθηνών και Επιδαύρου το 1987, ενώ από το 1989 ως το 1991 έδινε κάθε χρόνο μία συναυλία στο αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου με όργάνωση του Μουσικού Τμήματος Κοινότητας Λυγουριού. Τέσσερις δίσκοι ακτίνας έχουν ήδη εκδοθεί στη Γαλλία με το όνομα της χορωδίας από το 1993.

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Γεννήθηκε στον Πύργο Ηλείας το 1941. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και βυζαντινή μουσική κοντά στον Σίμωνα Καρα. Είναι πρωτοφάλτης της Αγίας Ειρήνης (πρώτης Μητρόπολης Αθηνών), ιδρυτής και διευθυντής της Ελληνικής Βυζαντινής Χορωδίας και διδάσκει βυζαντινή μουσική στα ωδεία "Φ. Νάκας" και "Ν. Σκαλκώτας". Επίσης διευθύνει από την ίδρυσή του τον Παιδικό Βυζαντινό Χορό της Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και είναι συνεργάτης της ΕΡΑ στον τομέα της βυζαντινής μουσικής. Έχει ασχοληθεί με την σύγχρονη μουσική (είναι ερμηνευτής πολλών έργων του Μ. Αδάμη, του Δ. Τερζάκη και του Κ. Σφέτσα) και συμμετέχει στην ερευνητική ομάδα του Marcel Peres που ερευνά τα παλαιά δυτικά μέλη και τη σχέση τους με το βυζαντινό. Έχει ηχογραφήσει σε δίσκους στη Γαλλία, βυζαντινό, παλαιορωμαϊκό, αμβροσιανό και άλλα παλαιά δυτικά μέλη. Το 1994 ή Α.Θ.Π. ο Οἰκουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαῖος τοῦ ἀπένευμε τό ὄφφίκιο τοῦ

Ἀρχοντος Πρωτοφάλτου τῆς Ἀγιοπάτης Ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐχει ἐπίσης τιμηθῇ ἀπό τήν Α.Θ.Μ. τόν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων κ.κ. Διόδωρο, τήν Ἐκκλησία τῆς Φιλλανδίας καί τήν Ἱ.Μητρόπολη Πατρῶν.

Τά μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Βυζαντινῆς Χορωδίας (κατά σειράν ἀρχαιότητος):

Δημήτριος Ζαϊτίδης, Ἀλέξιος Γιαννακόπουλος, Παναγιώτης Κουτράς, Δαμιανός Σερέφογλου, Ἀναστάσιος Μεντάκης, Γεώργιος Κωνσταντίνου, Κωνσταντῖνος Ἀγγελίδης, Κωνσταντῖνος Στεργίου, Ἡλίας Φραγκάκης, Ἀνδρέας Λανάρας, Ἰωάννης Τσιοτσιόπουλος, Μιχαήλ Στρομπάκης, Παναγιώτης Ραβανίδης, Κωνσταντῖνος Λανάρας, Κωνσταντῖνος Μπιλάλης.

Le Chœur Byzantin de Grèce en l'Église Saint-Georges de Venise.

THE GREEK BYZANTINE CHOIR

Directed by Lykourgos Angelopoulos

IOANNIS KOUKOUZELIS, THE BYZANTINE MAÏSTOR

1. "Then he shall speak to them in his anger ...", 1st hemistich of the fifth verse of Psalm 2. Plagal of the 4th mode.

Soloists: Ilias Frangakis, Konstantinos Angelidis.

2. "He shall grind his teeth and pine away ...", from verse 10 of Psalm 111. 4th mode (Papadic Haghia).

3. "Protect, O most glorious ...", calophonic stichere for the Feast of St Dimitri (26 October). Plagal of the 2nd mode.

Soloists: Konstantinos Angelidis, Dimitrios Zaitidis.

4. "Bless the Lord ...", verse from the so-called "Latran" Polyeleos (Psalm 134), for the Feast of the Holy Archangels. 1st mode.

Soloist: Anastasios Mentakis.

5. *Kratime*. Plagal of the 4th mode.

None of the compositions of the famous Byzantine Maïstor, Ioannis Koukouzelis, have been published. They were transcribed in the early 19th century by Hourmouzios Hartophylax, of the Great Church of Christ (Oecumenical Patriarchate of Constantinople) (+ 1840).

Among the personalities that have marked Byzantine music, Ioannis Papadopoulos Koukouzelis, the Maïstor, is one of the greatest. He is considered to have been the "second source" of Hellenic music after Saint John Damascenus. He was a hymnographer, a composer and a Maïstor (Master of music) at the imperial palace of Constantinople; he was also a theorist in the field of music. His works are saved in early 14th century manuscripts.

In the 15th century already, two other great musicians, the Lampadorios (first cantor in the left-side choir of St Sophia Cathedral) Manouil Doukas Chrysaphis and Grigorios Bounis Alyatis, defined precisely in their teachings what Koukouzelis had contributed to music. Both their writings and the rich heritage of manuscripts of Koukouzelis' compositions give us a fairly clear idea of his achievements. At that time in history the hymnographer-melod gave way to the composer and church-singer. The period was that of the great Maïstors, whose most significant representative was Koukouzelis.

It was a time when music reached the peak of the "Grand Art". The style became melismatic and there developed a new manner of composing, called "calophonic", with very lengthy pieces of music. These compositions were set to poetic texts, written either by the composers themselves or by other poets. "Anagrammatisms" are such very lengthy pieces in which excerpts from the poetic text of an ancient hymn have been rearticulated with insertions of new sentences, repetitions linked by the words "Leghe" (say) and "Palin" (again), or even an entirely novel poetic text.

It was then also that the *Kratime* made their appearance: they consisted of free compositions set to diverse syllables that make no sense, such as *Te-ri-rem*, *Ne-ne-na* and others, in lieu of a text. According to the excellent theological interpretation given by the learnt and eminent 17th century Metropolitan of Philadelphia, Gerasimos Vlachos the Cretan, the substitution of free syllables to a text produces a psalmody similar to the unending psalmody of the angels in Heaven (a psalmody without words). Moreover, according to symbolic theology, it is meant to signify the incomprehensibility of the godhead. Michael Adamis, a present-day composer and musicologist, sees in the *Kratime* a sort of absolute music of the Byzantine period.

Koukouzelis produced remarkable "calophonic" compositions as well as *Oikoi* for the Acathistus Hymn. His contribution to the shaping of the offices of Vespers, Matins and the Divine Liturgy was most important. He is also known as an eminent hymnographer. His music, highly refined artistically, offers an excellent illustration of the musical style particular to the 14th century. His writing differed from that of his predecessors in that he developed the musical patterns proper to the main hypostases. His scientific achievements were also outstanding: they include the "Wheel" and his treatise on musical theory, the "Learnt Parallage". His teachings pertaining to musical patterns and to "Calophony" inform us on the effects purported by cheironomic signs (hand movements), and on the interpretation of musical formulas.

Biographical information on Koukouzelis is available to us both from the musical manuscripts and from an "Account" of his life, first met with in a 16th century manuscript, more than two centuries after the date of the first manuscript bearing his name (1302). Research has shown the "Account" to be quite unreliable: according to the mythical tale presented, Koukouzelis would have been born in Dyrrachium (the present Durazzo, in Albania), of a Bulgarian mother; he would have become an orphan, been noticed for his singing talent, and would have studied at the Imperial School of Constantinople. It is said that one day when he was going home, he heard his mother mourning in the Bulgarian language the loss of her orphaned son, and that the event inspired him to compose the *polyeleon* (psalm verses) called "Voulgara". The "Account" also tells of his retreat to the Monastery of the Great Lavra on Mount Athos, of the miracles of the Virgin that he witnessed, and finally of his death.

Founding their conclusions on the mythical "Account", Bulgarian research workers have seen in Koukouzelis a fellow countryman, the father of Bulgarian music, the foremost of Bulgarian maestros. As we shall see, the evidence does not stand up when scientifically reviewed. Here are, briefly summarized, the main results of present-day research :

1. Koukouzelis did not write a *polyeleon* (psalm verses) called "Voulgara". The *polyeleon* now bearing his name may be found in 14th, 15th and 16th century manuscripts as a composition by Ioannis Glykis, and it is only much later, after the "Account" of Koukouzelis' life had been written, that it was attributed to the Maistor. Other verse-settings entitled "Voulgara" have been produced by composers such as Dokianos, Glykeotis Dyssikos, Ioannis Kladas and Argyropoulos. In fact, it is often considered that the term itself is not used in an ethnical sense, and that it should be related to the word "vulgus", meaning "pertaining to the common people, or general public".

2. Koukouzelis was a poet and all his texts are in Greek. Many of his poems were written in the well-known decapentasyllable verse.

3. Nowhere does the "Account" mention his other name "Papadopoulos", which is written (intentionally perhaps?) on the 14th century manuscripts: the name Koukouzelis is quite common and has been borne by several families in Greece down to the present day.

The musicologist Andreas Jakovljevic claims that the manuscripts that have come down to us contradict what the unknown biographer suggests in his "Account", and underscores the fact that Koukouzelis never wrote anything in the Old-Bulgarian language; he reaches the conclusion that the biographer must have invented the tale concerning the "Voulgara".

Research workers differ on the period when Koukouzelis actually lived: many of them now think that the peak of his production occurred in the early 14th century. Yet Professor Simon Karas, a musicologist, seriously argues that Koukouzelis lived long before the 14th century. He puts forward fair evidence to reject the "Voulgara" tale in the "Account", as well as Koukouzelis' monastic life. He considers that Ioannis was taken for Grigorios the Domestic (church-singer) of the Monastery of the Great Lavra on Mount Athos. In support of his conclusion as to the early dating of the Maistor's life, he emphasizes the importance that should be given to the words "by Koukouzelis the Ancient", written on manuscript 884 (dated 1341) kept in the Greek National Library.

Ioannis Koukouzelis is a saint of the Orthodox Church and his Day is celebrated on 1 October.

1. The first hemistich of the psalm-verse: *"Then he shall speak to them in his anger ..."* belongs to the verse unit that forms the first Cathism (group of three psalms) of the Psalter and is sung at Vespers. The structure of the verse is marked by melismatic development over its full length, and inspired melismatic embellishment is applied as well to the following threefold Alleluia. The distinctive words *"Leghe"* (say), and *"Palin"* (again), linking the different parts of the work, are found here between the text and the first Alleluia (*"Leghe"*) and between the first and second/third Alleluia (*"Palin"*) in which the composition reaches its peak, as much by the diversity of the changing modes, as by the extended tessitura and the rich melody.

2. The verse (a part of verse 10 of Psalm 111) is sung on the Feast-days of Saints. It begins with a brief and insignificant combination of the 4th sticheraric mode (Haghia) and of the 4th papadic mode (Haghia), based on the latter: as a result the base of the 4th mode mediant (Leghetos) is displaced a tetrachord higher. An immediate return to the Haghia papadic mode, then a progression through the first mode's plagal, the leghetos and again the first mode's plagal to the 4th mode's plagal, in which the first musical phrase comes to a close, produces a startling introduction whereon the psalm-text ends. The three following Alleluia also begin in an impressive way. The mode Nenano proceeds from the antiphony of the 4th mode's plagal and subsequently leads, with the 4th papadic mode as a base, to the plagal of the second mode. There follows a skillful phrase in which a plagal of the 4th chromatic mode, on an èso of the 3rd mode, sends us back into the diatonic where the distinctive melodic curves, distributed between the first mode's plagal, the 4th mode's plagal and the 4th mode, end on the latter with one of its characteristic cadences.

3. The Calophonic Stichere for the Feast of St Dimitrios is in the plagal of the second mode. The text consists mainly of sentences from the Doxastikon, a poem by Bishop Anatolios: *"O most glorious, protect from all offense the town that magnifies you, as you intercede with Christ, who glorified you. O Dimitrios, of renowned memory, protect the town that honours you, may you and our kings become allies, strengthen your town, as you intercede with Christ, who glorified you."* The many melodic lines are generally rhythmic, with a very typical quadruple time beat. They repeatedly lead from the hard chromatic tetrachord of the second mode's plagal to the joining diatonic tetrachord of the 4th mode's plagal, or as well to an ending in the mediant of the 1st tetraphonic mode, i.e. the grave mode (Varis). After the upsurge of the piece in the 4th papadic mode (Haghia), there follows a distinctive musical phrase that may be sung by a soloist. At the end of the

composition, after a short and dazzling Kratime, one notes the weak antithesis formed between the pentaphony of the 1st mode's plagal and the plagal of the 4th papadic mode (Haghia), and its conclusion on the second mode's plagal, after a brief phrase in the plagal of the 4th chromatic mode, composed on the text: *"who glorified you"*.

4. The composition applies to a series of verses belonging to the so-called Latrinos Polyeloos for major Feast Days. They present characteristic structure similarities in their relation to one another, with respect both to text and to musical lines. They begin with the verse: *"Bless the Lord, O Choir of Archangels who praise him in the Heavens on high, (say) glory, saying glory (again) to the Triune God. Alleluia"*, and they continue with the text of the Proper of the Feast. The distinctive word *"Leghe"* is there to show that there are two musical units. The first one develops mainly on the 1st mode èso, ending typically on its pentaphony (before the word *"Leghe"*), with short occurrences of the 4th mode's plagal, of the grave mode (Varis) and of the 4th mode. The second unit, apart from the distinctive phrase in the 4th mode which may be sung by a soloist, develops on the Haghia as well as on the 1st tetraphonic mode, ending, on the final phrase of the *Alleluia*, in the 1st mode èso.

5. The Kratime is a striking and impressive composition. It is found in the Codex 710 MTT (following another Kratime of the Maïstor, in the same mode, called *"the exquisite"*), and bears the attribute: *"as for a Choir"*. The long introduction develops in the plagal of the 4th mode, the 1st mode and the grave mode (Varis), with continuous reference to the antiphonic Haghia. The development of a very rich melodic phraseology is methodically prepared by repeatedly introducing new melodic patterns. Unlike other Kratimes of the Maïstor which do not bear the attribute referring to a Choir, there is no rush in the process. Indeed, once the piece is completely developed according to the usual technique of the Maïstor - for instance, on the 4th papadic mode or on the 1st tetraphonic mode - recurses to the initial mode often occur, with musical lines written for choir performance. The richness of these melodic patterns reaches its peak towards the end, with a climbing sequence of intervals of a second and a quadruple time beat, as also with the antiphony of the 4th mode's plagal and the extraordinarily skillful return to its initial base on which the Work comes to a close.

THE GREEK BYZANTINE CHOIR and Lycourgos Angelopoulos

The Greek Byzantine Choir was founded in 1977, by Lycourgos Angelopoulos with the view of presenting to the public the traditional Byzantine Music as transmitted until the present day by both the oral and written tradition. This Choir also aims at preserving the genuine Byzantine tradition by freeing it from the influence of Central Europe, which is extraneous to it. The appearance of this Choir marks an important step in Lycourgos Angelopoulos's constant effort in protecting the musical heritage. During its 18 year existence, it has taken part in more than 500 concerts, liturgies and other events, including all-night vigils at the Mount Sinai Monastery, at Cologne at the Mega Spilaion Monastery, at Vatopedi Monastery (Mount Athos) and the church of St Demetrios of Thessaloniki. The Choir has performed in 18 countries in Europe, the Eastern Mediterranean, in Asia and in the U.S.A. It has participated in numerous international festivals, has made several recordings of Byzantine Music and has taken part in the première of the contemporary music work "Rodanon" by Michael Adamis. The Choir has also performed fragments of ancient Greek music and old Roman Chant.

Lycourgos Angelopoulos was born in Pyrgos, Peloponesus (1941). He studied Byzantine Music at the National School of Music, under the tutelage of the great musician and musicologist, Simon Karas, and Law at Athens University. He is "Protopsaltis" (first chanter) at the Church of Saint Irene in Athens (first Cathedral). He is the founder and director of the Greek Byzantine Choir and director of the Children's Byzantine Choir at the Archdiocese of Athens. Also, he is professor of Byzantine Music at the "Nikos Skalkotas Conservatory" and at the "Ph. Nakas Conservatory" in Athens.

He has collaborated with Athens Radio on programmes related to Byzantine Music and has practiced contemporary music inspired by Byzantine Music. He appeared as a soloist in "avant garde" compositions by Michael Adamis, Dimitris Terzakis and Kyriakos Sfetsas and is a member of the research team of Marcel Pérès, which is studying the old Roman Chant and its relationship to Byzantine Chant. He has recorded Byzantine, Old Roman and Ambrosian chant in France.

He was honoured by His All Holiness the Ecumenical Patriarche the 1st of the Office of Protopsaltis of the Archdiocese of Constantinople, by His Beatitude, the Patriarch of Jerusalem Diodoros, by the Church of Finland, and the Metropolia of Patras.

Members of the Greek Byzantine Choir :

Dimitrios Zaitidis, Alexios Giannacopoulos, Panayotis Koutras, Damianos Serefoglou, Anastassios Mentakis, Georgios Constantinou, Constantinos Angelidis, Constantinos Stergiou, Ilias Frangakis, Andréas Lanaras, Ioannis Tsiotsiopoulos, Mihail Stroumbakis, Panayotis Ravanidis, Constantinos Lanaras, Constantinos Bilalis.

The Texts

1. *"Then he shall speak to them in his anger, *say* alleluia, *again* alleluia, alleluia."*
2. *"He shall grind his teeth and pine away, alleluia."*
3. *"Strengthen, O most glorious, the town that magnifies you ; O Dimitrios, of renowned memory, now that you intercede with Christ who glorified you, protect from all offense the town that honours you, may you be the ally of our kings, strengthen your town *kratima te ri-rem*, now that you intercede with Christ who glorified you."*
4. *"Bless the Lord, O Choir of Archangels who praise him in the Heavens on high, *say* glory saying glory *again* to the Triune God. Alleluia".*

IOANNIS KOUKOUZÈLIS Le Maïstor Byzantin

MATHIMATA - psaumes - stichère - kratima - Compositions inédites

Chœur Byzantin de Grèce - Direction : Lycourgos Angelopoulos

1. "Alors, il leur parlera dans sa colère..." / "Then he shall speak to them in his anger..." / "Er wird einst mit ihnen reden in seinem Zorn." 1er hémistiche du 5e verset du Psaume 2 - Plagal du mode 4e - Solistes : Ilias Frangakis, Constantinos Angelidis - **8'15** - 2. "Il grincera des dents et dépérira..." / "He shall grind his teeth and pine away..." / "Seine Zähne wird er zusammen beißen, und vergehen." morceau du verset 10 du Psaume 111 - 4e mode (Haghia Papadique) - **6'20** - 3. "Protège très glorieux..." / "Protect, O most glorious..." / "Beschütze Du Glorreicher..." Stichère calophonique pour la fête de Saint Dimitri - Plagal du 2e mode - Solistes : Constantinos Angelidis, Dimitrios Zaïtidis - **18'16** - 4. "Bénissez le Seigneur..." / "Bless the Lord..." / "Segnet den Herrn..." verset du Polyèlèos "Latrinos" (Psaume 134) - Fête des Saints Archanges - 1er mode - Soliste : Anastassios Mentakis - **7'00** - 5. Kratime, plagal du 4e mode / Kratime. Plagal of the 4th mode / Kratima, plagaler des vierten ichos - **32'58**

Durée totale : 73'06

JADE

LC8126

Présentation en français • Greek and English commentary inside • Mit deutscher Textbeilage

Enregistrement : Patrick Gibaud. Août 1994 en l'Église Saint-Blaise du Plan des Mées.

Illustration de couverture : The Anastasis - Résurrection - Mosaïque de "Moni Tis Choros"

à Constantinople - Extraite de l'ouvrage Kariye (Chora) Lelik Gutersoy -

Éditions Istanbul Kitapligi Ltd - Tous droits réservés.

© 1995 Éditions Jade

© 1995 Éditions Jade

Éditions Jade : 35/37, rue des Petits-Champs, F-75001 Paris - Tél : (33- 1) 44 50 59 94 - Fax (33- 1) 44 50 59 99 - E-mail : jade@milanmusic.fr

Made in the E.C. - All rights reserved - All trademarks and logos are protected

